

МАТЕРІАЛИ КАБІНЕТУ НАЦМЕНІВ **Етнографічної комісії ВУАН як джерело** **дослідження міжетнічних взаємин в Україні**

Ражливим джерелом дослідження міжетнічних взаємин є матеріали Кабінету нацменів Етнографічної комісії ВУАН, які зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського (Ф 1—4, Ф 1—9, Ф 7—3, Ф 7—5, Ф 7—4, Ф 7—1, Ф 7—2, Ф 7—6 та ін.). Зокрема в них представлено звіт проф. Євгена Рихліка від 10.XII.1928 р., в якому зазначається, що Етнографічна комісія Української АН з самого початку свого існування (1920 р.) порушила питання про дослідження всіх етносів УРСР, оскільки в Україні на той час налічувалося понад 5 млн нацменів¹. Перша всеукраїнська нарада з роботи серед національних меншостей, яка відбулася в Харкові 8—11 січня 1927 р., дала поштовх для поглиблення науково-дослідної роботи серед всього населення тогочасної України.

Етнографічна Комісія на засіданні 28 листопада 1928 р. поставила питання про організацію спеціальної комісії для дослідження національних меншин. В організаційній роботі комісії передбачалося залучення до постійної роботи спеціалістів з вивчення народностей і координування роботи з усіма організаціями, які проводили роботу серед нацменів.

У своїй науково-дослідній роботі комісія повинна була вивчити всі економічні, етнографічно-побутові й культурні особливості нацменів України, їхню мову і перспективи подальшого всебічного розвитку. Комісія нацменів повинна була розпочати складання бібліографії з дослідження нацменшин, написання історії окремих народів від початку їхньої появи в сучасній Україні. Особлива увага приділялась дослідженню впливів революції на побут народів, їхньої культури і мови, соціально-економічних взаємин, форм господарювання, процесів "радянзації". У документах зокрема зазначалося, що "уважного лінгвістичного, етнографічного й статистичного вивчення вимагає насамперед відокремлення [читай: "визначення"] національних адміністративно-територіальних одиниць. На сьогодні ми вже маємо на Україні сотні національних рад і навіть цілі національні райони, але процес правового забезпечення ще не є закінченим. Навпаки, можна запевнити, що зроблено як раз те, що не викликало ніяких сумнівів, а залишилося в цьому напрямку зробити те, що потребує найбільше вивчення, дослідження. Адже Радянська влада хоче обслуговувати на рідній мові, згідно з особливостями побуту й особливими звичками господарювання, історичними традиціями, всі національності, навіть найдрібніші, навіть ті, що їх не можна відокремити в національні райони, сільради тощо, для того, щоб все це якнайшвидше перетворити на нові форми, наблизити до соціалізму".

Необхідним уважалося створення архіву "національних меншостей", тобто всіх писемних та друкованих матеріалів, що стосуються нацменів, і музею національних меншостей.

В іншому документі, а саме в доповіді від 3 листопада 1930 р. на засіданні ЦК нацменшин при ВУЦВК проф. Є. Рихлік зазначав, що

Кабінет нацменів засновано 1929 р. Його нагальними завданнями було²:

- 1) всебічне вивчення нацменів України як окремих етнічних спільнот;
- 2) дослідження спільних процесів, що відбувалися в житті нацменів УРСР за умов соціалістичного будівництва;
- 3) марксистськими методами своєї науки "паралізувати" впливи, що йшли від буржуазної науки" (польської та ін.);
- 4) популяризування культури нацменів і "досягнень ленінської національної політики" щодо нацменшостей.

Велику увагу Є. Рихлік приділив організації науково-дослідної роботи Кабінету в доповіді від 2 січня 1929 р. на тему: "Науково-дослідницька праця серед нацменів", що дала підставу для вироблення доповідної записки щодо організації Кабінету. В ній зокрема зазначалося, що:

1. Кабінет отримав спеціальну нацменівську бібліотеку, науковий архів, що складався із статистичних, етнографічних і фольклорних матеріалів, фотографій, щоденників, листів тощо, бібліографічну картотеку нацменознавства, мапи розселення нацменів на Україні та ін.
2. Відбулися наукові відрядження до Чехії, Болгарії та Німеччини.
3. Провалилися індивідуальні та колективні дослідження окремих етносів за дорученням і під егідою керівництва Кабінету.
4. Було організовано мережі кореспондентів для збирання матеріалів за програмами та інструкціями Кабінету. Конкретні програми по кожному народу охоплювали такі теми:

I. Географія. II. Статистика (кількість мешканців, причина зменшення або збільшення). III. Взаємовідносини з сусідніми національностями. IV. Соціальне становище. V. Економіка. VI. Радянське будівництво (сільрада, партійна робота, комсомол, піонерія, культурне будівництво). VII. Матеріальна культура. VIII. Обряди та звичаї. IX. Духовна культура (в тому числі антирелігійна пропаганда). X. Усна творчість. XI. Дитячий фольклор. XII. Мова. XIII. Ономастика. XIV. Історія (як пояснюють мешканці своє походження) XV. Участь у революції. XVI. Архів (де містяться історичні документи)³.

Неодноразово Є. Рихлік наголошував, що, не маючи відповідних засобів, Кабінет спирався головним чином на безкоштовну працю добровільних співробітників. Були визначені керівники дослідження окремих народів.

Поляків вивчали: Є. Рихлик (Ніжин), Гнатюк (Житомир), В. Геринович (Кам'янець-Подільський), В. Камінський (Київ), Ф. Шмідт (Київ), Залевський (Київ), В. Кравченко, Дмитрук (Житомир); німців — В. Жирмунський (Ленінград), Штрем (Одеса), В. Кравченко, Дмитрук (Житомир), Є. Кагаров (Ленінград); болгар — Є. Рихлік, М. Цветко (Одеса); чехів — Є. Рихлік; греків — І. Ялі, Шевченко (Ленінград); циган — В. Баранніков (Ленінград); росіян — Соловйова (на Коростенщині) і Костенацький (на Червоноградщині); білорусів — В. Попов (Київ); албанців — О. Зайців; молдован — В. Білий (на Дніпропетровщині); литовців в Україні — Ларін (Ленінград); східних нацменів у Києві — Сегалович; айсорів — Є. Кагаров; євреїв — Й. Ліберберг — директор інституту Єврейської культури.

Є. Рихліком була визначена видавнича діяльність Кабінету. Планувалося три серії видань:

- 1) програми, анкети й інструкції, частково надруковані у №№ 1—3 часопису "Кабінет нацмен";

2) науково-дослідні праці, зокрема монографія проф. В. Бараннікова "Українські цигани" і 15 статей про поляків, євреїв, греків, німців, албанців, болгар, айсорів;

3) науково-популярну серію.

Крім того, на 1931 р. було заплановано складання карти німців і чехів в Україні, на 1932 — видання загальної етнічної мапи України. За спогадами В.П. Петрова, про що він розповів В. Наулку, така карта у рукописному варіанті була створена, але не збереглася⁴.

Інші матеріали архіву Кабінету нацменів стосуються окремих народів та їх взаємин з українцями. Особливо цікавими видаються дані, зібрані Олексою Зайцівом серед албанців на Мелітопольщині в селі Георгіївка, де проживало 1271 осіб (албанців — 1183, болгар — 8 і росіян — 30), було 230 господарств, з них 224 селянських⁵.

У цьому дослідженні наведено відомості про історію заселення села, зібрані двома шляхами: розпитуванням літніх албанців, що пам'ятали переселення, і за історичними відомостями, зібраними автором. Зокрема, Георгієв Христофор (1854 — 1929) розповів автору, що перше переселення, за спогадами його батьків, відбулося 1806 р., коли російський уряд підкорив Молдову та Валахію з фортецями Ізмаїл, Журжі та Браїлів. 1807 р. вибухає революція в Константинополі. З поширенням ісламу створилися економічні та політичні умови, за яких православні албанці почали тікати до Бесарабії під захист російського царату.

У 1806 р. з албанського м. Девни переселяються албанці до с. Каракурт Ізмайльського повіту Бесарабської губ. Там вони мешкали до 1860 р., потім за маніфестом 1861 р. Олександра II були переселені на місце сучасної Георгіївки. З Бесарабії їхали волами. На Мелітопольщині одержали по 50 десятин землі і заснували у Приазов'ї три села: Тіюшки (Георгіївка), Таз та Ганівку. Назва "Тіюшки" походить від ногайців, які мешкали там до албанців. Георгіївкою назвали село на честь "св. Георгія, якого албанці дуже шанують". У перші дні з Георгіївки три сім'ї повернулися назад до с. Каракурт через відсутність питної води.

Головне заняття тіюшківських албанців — хліборобство, займалися також шовківництвом і городництвом. Було в селі два вітряка, 6 кузень, 1 сімейне господарство. З 1929 р. відкрито амбулаторію, а з 1926 р. працювала водолікарня.

О. Зайців зазначав поширення серед албанців давніх звичаїв та вірувань. Ось деякі з них: "У перший день виїзду орача в степ йому клали у торбу щітку для одягу, часник з червоною ниткою та срібний браслет "для покращення умов землеробства".

Будинки здебільшого були кам'яні, на дві половини: перша для свят та гостей — "чиста", де є стіл, лави та пічка-кюмбет, багато рушників та килимів власного виробництва. Все життя відбувалося на другій половині, "чорній", де не було ніяких меблів, лише примітивні пічки з дерев'яними коминами, сиділи просто на землі "по-турецькому". На будинках робили ліпні фігури, здебільшого це зображення тварин — звались вони "кучера". На вікнах будинків завжди виставляли декоративні тарілки. Санітарні умови були надзвичайно поганими. М'ясо вживали лише на свята, а найчастіше бринзу ("дияс"), з тістапети, або "мелина" та "албанський" перець. Погані санітарні умови та життя впроголодь спричиняли надзвичайно велику смертність, яку ще збільшувала малярія.

Більшість населення була неписьменна. У селі існувала

чотирирічна школа, в якій навчання провадилося російською мовою. Мова албанців Приазов'я розпадалася на два діалекти: гегський — північний та тоскський — південний. Тіюшківці належали до північного діалекту. З часу переселення мова їх змінилася настільки, що албанець Георгієвки не міг зрозуміти справжнього балканця-албанця. У селі був партосередок, куди потроху втягувалися й албанці.

Значна кількість джерел зазначеного фонду присвячена чехам в Україні, за матеріалами зібраними самим Є. Рихліком й іншими співробітниками Кабінету⁶. Документи подають дані про переселення чехів на Волинь в 60-ті рр. ст., купівлю ними земель у польських землевласників, створення чотирьох чеських волостей: Дубнівської, Рівненської, Луцької і Купичевської. Представлені цікаві документи про перехід окремих родин чехів у російське громадянство, заборону чехам виписувати закордонні газети, навернення їх у православ'я тощо.

Низка документів розкриває процес "радянзації" чехів у 20—30-ті рр. XX ст.: це звіт по "чехроботі" інструктора при Черняхівському РПК С.І. Чермака, в якому вказувалося на незначну кількість комсомольців та партійців серед чехів і про роботу кооперативів та культпросвітгуртків. У доповідній записці наведено кількісний склад чеського населення по Черняхівському району⁷.

У Черняхівському р-ні були такі чеські населені пункти:

№	Назва	Чехів	Разом
1	С. Крошня Чеська	511	689
2	Х. Нова Крошня	181	241
3	С. Високе	300	309
4	К. Виногради	179	179
5	К. Гороша	40	40
6	К. Селянина	193	230
7	К. Аліночка	66	172
8	К. Плехів	65	
9	К. Городище	29	
1	В інших населених пунктах району	170	
	Разом	1734	

Інший своєрідний документ — "Протокол методичного засідання чеських культосвітніх робітників УССР на Волині 22 і 24 вересня 1929 р." визначав "наявність серед чеської людності проявів шовінізму, тенденцію до замкнутості, а також коріння релігійних забобів"⁸. На нараді, присвяченій цьому питанню, перед вчителями ставилося завдання "вести рішучу боротьбу з консерватизмом, національним шовінізмом, вони повинні бути справжніми помічниками партії й влади в проведенні всіх міроприємств соціалістичного будівництва". Ці та інші документи свідчили, що процес "радянзації" серед чехів відбувався повільно й не знаходив підтримки у більшості з них. Є в архіві Кабінету цікаві документи про діяльність деяких представників чеського етносу щодо своєї нової Батьківщини. Так у газеті "Волинський пролетарій" (листопад 1928 р.) йшлося про внесок робітника С.І. Кржижанека в справу оборони країни. Він подав до комітету сприяння винахідництву Осоавіахіму проект нової конструкції літака. Кржижанек — робітник цукрової фабрики, походив з селян. Народився в 1883 р. у с. Чеська Крошня, поблизу Житомира. Зацікавившись авіацією, він протягом багатьох років провадив дослідження польотів

птахів і комах, що й наштотувало його на нові ідеї в галузі літакобудування. Передані Кржижанеком до ТСО Авіахіму матеріали зі схемою конструкції літака, з докладним описом його властивостей, розглядали спеціалісти, в тому числі відомий льотчик Чухновський. Їхні позитивні відгуки дали впевненість в успіху запропонованого Кржижанеком проекту⁹.

У фонді містяться також цікаві матеріали, зібрані С.Ф. Бунтовніковим та Ф.Є. Креслевим, про причини та характер переселення в Україну болгар у середині V і особливо на початку ст. У деяких документах зазначається роль російського полководця М.І. Кутузова — Головнокомандуючого Дунайською армією у благоустрої болгарських переселенців. Після Кримської війни, у зв'язку з переходом Бессарабії до Румунії, болгари почали переселятися у малозаселену тоді Новоросію. Документи свідчать про активну роботу агентів російського уряду щодо заохочення працелюбних болгарських колоністів різноманітними пільгами на нових місцях¹⁰.

Інші матеріали розкривають процес "радянзації" болгар у 20—30-ті рр. ст.: створення лікнепів, батрацьких шкіл, наукових гуртків, сільського театру, спілок безбожників, комсомольських осередків тощо. Особливий інтерес викликає діяльність сільської громади с. Преслав Коларівського району на Мелітопольщині у 1930 р., де існував болгарський пересувний театр, заснований 1927 р. У трупі працювало 25 акторів і музикантів. Основний репертуар — музична драма та комедія. У 1927 р. театр здійснив вистави у 10 селах, якими було охоплено 2000 глядачів. Репертуар театру — п'єса О. Каріме "Свекърва" та концертна програма хору і оркестру, які виконували переважно революційні та побутові пісні та п'єси. У 1928 р. показано 18 вистав, охоплено 4000 глядачів. Репертуар — музична комедія Мутжеля "Пітерський наречений" у перекладі болгарською мовою. У 1929 р. здійснено постановку музичної драми Низового "На землі" (в пер. болг.) — 16 вистав; у 1930 — п'єсу Трусова "Ревізор з села Клуні", 18 вистав (охоплено 4500 глядачів).

У Преславі щомісячно виписували 742 газети і 126 журналів. Документи засвідчують, що ячейка ЛКСМУ, порівняно з іншими громадськими організаціями, у болгарських селах УРСР була не тільки першою за часом створення (1921), а й ініціатором у справі створення подібних ячеек серед інших болгарських сіл. Крім того, 1924 р. у приазовському селищі Преславі відбулась перша окружна конференція безпартійної молоді, на якій було поставлено питання про використання рідної болгарської мови як важливого засобу охоплення сільської молоді виховною роботою та радянським будівництвом. У селі діяли організації Осоавіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, працювали два болгарських технікуми: педагогічний та агротехнічний. Усе це свідчить про глибоке проникнення болгар у реальність тогочасного радянського життя, особливо у порівнянні із чехами, які дуже не хотіли "інтернаціоналізуватися, колективізуватися та перебудовуватися на соціалістичний лад"¹¹.

Ще один блок документів стосується маріупольських греків, які здійснили переселення з Криму в 70-ті рр. V ст. внаслідок посилення національного гноблення з боку турків і намагання Росії зміцнити завойовані позиції у недостатньо заселених регіонах Новоросії. У документах зазначається участь російських царів у проведенні політики переселення колоністів та їх заохочення спеціальними пільгами. Особлива увага приділена діяльності О.В. Суворова, який був

Головнокомандуючим російських військ у Криму і брав безпосередню участь у переселенні греків у Приазов'я. Згідно із "Жалованной грамотой" (травень 1779 р.), визначалося правове становище вихідців — греків й зазначались землі для їх поселення:

1. Переселенці підрозділялись на класи державних жителів: купців, міщан і селян. 2. Затверджувався 10-літній термін податкових пільг. 3. Визначався розмір податків після пільгових років. На кожного переселенця відводилося по 30 десятин землі. Бідні отримували насіння, худобу й ще дещо в кредит без процентів на 10 років, їм будували житло за рахунок казни. 4. Всі звільнялись від рекрутської повинності. Суд, розправа та вся внутрішня поліція віддавались в руки обраних серед самих переселенців ватажків. Спеціальним "ордером" Потьомкіна точно визначались кордони виділених земель: узбережжя Азовського моря між ріками Кальміус та Берда — з півдня, по р. Берда до півночі, далі по р. Каратиш, по балці Кобильній, по р. Мокрі Яли, Вовча, по балці Осинівій, по р. Березнеговатій і далі донизу по р. Кальміус до моря. Землі ці грецькими депутатами були визнані "достатніми та придатними". Городянам наказувалося збудувати м. Маріуполь, "расположа его порядочным образом при устье Кальмиуса или Соленой"¹².

Документи чітко відтворюють правове становище переселенців на час поселення і, з іншого боку, за часів, коли ці привілеї були скасовані під час здійснення буржуазних реформ 60—70-х рр. ст. У матеріалах цього фонду зазначаються назви поселень греків-тюркофонів та греків-елінофонів, наголошується на збереженні окремих обрядів та звичаїв цього етносу.

-
- 1 Ф 7-1/2.
 - 2 Ф 7-1/3.
 - 3 Ф 1-9/897.
 - 4 Ф 7-1/3.
 - 5 Ф 7-3/17.
 - 6 Ф 7-1/4; Ф 7-1/8.
 - 7 Ф 7-1/3; Ф 7-6/21; Ф 7-6/22; Ф 7-6/26.
 - 8 Ф 7-6/28.
 - 9 Ф 7-6/31; Ф 7-16/53-55.
 - 10 Ф 7-2/10.
 - 11 Ф 7-2/10; Ф 7-2/11.
 - 12 Ф 7-4/18.

